

УДК: 371.14:894.341

Кыргыз адабиятын графикалык ыкмалар менен окутууда окуучуларда калыптануучу компетенциялар

Б.Сыдыков атындагы КӨЭАУнун доценти **Усарова Г.У.**

Б.Сыдыков атындагы КӨЭАУнун магистранты **Нурбекова М. А.**

***Аннотация:** Бул илимий изилдөөбүздүн актуалдуулугу катары кыргыз адабиятын графикалык методдор менен окутууда студенттерде калыптанган негизги компетенцияларды талдоо, кыязы, кыргыз адабиятын изилдөө жана талдоо үчүн графикалык каражаттарды колдонгон окутуу ыкмаларына тиешелүү. Бул ыкма окуучуларга тексттерди, темаларды, каармандарды жана кыргыз адабиятынын башка аспектилерин жакшыраак түшүнүүгө жана талдоого жардам берүү үчүн графиктерди, диаграммаларды, акыл-карталарды, схемаларды жана башкаларды түзүү сыяктуу ар кандай ыкмаларды камтышы мүмкүн. Бул методдун артыкчылыктары маалыматты визуализациялоону камтыйт, бул студенттерге материалды жакшыраак түшүнүүгө, негизги ойлорду аныктоого, адабий чыгармалардын ар кандай элементтеринин ортосунда байланыштарды түзүүгө жана тексттерди тереңирээк талдоо жүргүзүүгө жардам берет.*

***Аннотация:** В качестве цели нашего исследования мы проанализируем основные компетенции, развиваемые студентами при изучении кыргызской литературы с использованием графических методов, принадлежащих к неле. В этом методе используются графики, диаграммы, интеллект-карты и многое другое, чтобы помочь читателям лучше понять и проанализировать жанры, темы, персонажей и другие аспекты кыргызской литературы. Возможность создания образа может включать в себя различные методы. К преимуществам этого метода можно отнести визуализацию информации, которая позволяет учащимся лучше понять материал, выявить основные идеи, установить связи между различными элементами литературного произведения, более глубоко анализировать тексты, способствует проведению.*

Окутуунун максаттары билим берүүнүн мазмуну менен аныкталат, ал эми билим берүүнүн мазмуну болсо төмөнкү төрт элементтен турат: Билим берүүнүн мазмунунун элементтери:

- 1) Жаратылыш, техника, коом, адам жөнүндөгү жана ишмердүүлүктүн (эмгектенүүчүлүктүн) ыкмалары жөнүндөгү билимдердин чыгуусунан;
- 2) Ишмердүүлүктүн буга чейин белгилүү болгон ыкмаларын ишке ашыруунун тажрыйбалары (билгичтиктер ж-а көндүмдөр);
- 3) Чыгармачылык ишмердүүлүктүн (эмгектенүүнүн) тажрыйбасы (чыгармачылык м-н эмгектенүү атайын интеллектуалдуу иштерде кездешет,

аны күн мурунтан алдын ала жөнгө салынуучу аракеттердин системасы катарында көрсөтүү мүмкүн эмес);

4) Айлана-чөйрөдөгү реалдуу чындыкка, анын ар кандай көрүнүштөрүнө ж-а сфераларына, башка адамдарга [ЭМОЦИЯЛУУЛУК](#) м-н мамиле кылуунун тажрыйбасы.

Мугалим окуучуларга эмгектүүнүн белгилүү ыкмасын түшүндүрөт, зарыл болгон учурда аны кандайча аткаруу керек экендигин иштеп көрсөтөт, андан кийин ал ыкманы окуучу практика жүзүндө кайталап аткарышын камсыз кылат. Ошентип, билим берүүнүн экинчи элементи – эмгектенүүнүн (ишмердүүлүктүн) ыкмаларын ишке ашыруунун тажрыйбасы аны бир нече ирет кайталап иштөө м-н өздөштүрүлөт, б. а., окуучуларда биринчи иретте өздөштүрүлгөн билимдерди практика жүзүндө пайдалана билүүнүн көндүмдөрүн ж-а ыкмаларын калыптандыруу үчүн мугалим окуучулардын репродукциялоочу иш-аракеттерин (көнүгүүлөрдү аткаруу, окулган текстти кайталап айтып берүү, материалды баяндап айтуу, практикалык иштерди аткаруу ж. у. с.) уюштуруп өткөрөт. Натыйжада окуучулар ишмердүүлүктүн ыкмаларын мугалимдин көрсөткөн үлгүсү б-ча гана өздөштүрүшөт. Даяр түрдө кабыл алынып өздөштүрүлгөн маалыматтар да, мугалимдин көрсөткөн үлгүсү б-ча калыптанган көндүмдөр ж-а практикалык ыкмалар да чыг-лык эмгектенүүнүн тажрыйбасын үйрөнүп өздөштүрүүнү камсыз кыла албайт. Анткени чыг-лык эмгектенүүгө мүнөздүү болгон ар бир белгини (жаңы проблеманы көрө билүү, белгилүү эле объектинин жаңыча колдонулушун – жаңы функциясын көрө билүү, ар бир проблеманы чечүүнүн альтернативдерин көрө билүү ж. б.) мугалим кандай гана жол м-н дааналап түшүндүрбөсүн, баары бир окуучу дал ошол белгилер м-н мүнөздөлүүчү психикалык сапаттарга ээ боло албайт. Мындай сапаттарга ээ болуу үчүн окуучу өзүнө жеткиликтүү бир катар тапшырмаларды аткаруу процессинде чыгармачылык ыкмаларды көрсөтүү зарыл түрдө талап кылынуучу ситуацияга дуушар болуусу керек. Чыг-лык эмгектенүүнүн сапаттарын калыптандыруу процесси ар бир жолу улам жаңы шарттарда, кырдаалдарда эмгектенип иштөөнү талап кылат, б. а. чыгармачылык м-н эмгектенүүдө алдын ала түзүлүп коюлгудай белгилүү тартипте аткарылуучу аракеттердин системасы болбойт.

Чыгармачылык эмгектенүү жөнүндөгү, аны ишке ашыруунун оңтойлуу шарттары жана ага үйрөнүүнүн ыкмалары ж-дөгү түшүндүрүп айтуулар, албетте, чыгармачылык эмгектенүүнүн тажрыйбасын үйрөнүүнү жеңилдетет, бирок анын өзүн толук өздөштүрүүнү камсыз кыла албайт. Мисалы, окуучуларга далилдөөнү кандайча түзүү керектигин, ал кандай элементтерден турганын түшүндүрүп айтууга болот, бирок, далилдөөнүн өзүнүн жолун табуу милдети баары бир далилдөөнү издөөчүнүн мойнунда калат. Ошондуктан чыгармачылык эмгектенүүнүн сапаттарын ж-а аларды көрсөтө билүүнү өздөштүрүүнүн бирден бир жолу окуучу үчүн жаңылыктуу проблемаларды окуучунун өз бетинче изденип чыгарышы болуп эсептелет. Мындай проблемаларды чыгаруу процессинде окуучу чыгармачылык эмгектенүүнүн жогоруда көрсөтүлгөн сапаттарын көрсөтө алат, демек, анда чыгармачылык

эмгектенүүнүн негизин түзүүчү психикалык касиеттер калыптанып өркүндөйт. Мына ошентип, билимдерден ж-а билгичтиктерден айырмалуу чыгармачылык эмгектенүүнүн тажрыйбасын окуучу өзү үчүн жаңылык болгон проблемаларды чечүү жолу м-н гана өздөштүрө алат. Муну уюштуруп ишке ашыруу үчүн мугалим окуучуларга жеткиликтүү, бирок, аларды жетишерлик даражада тырышып ойлонтуучу проблемаларды түзүп алып, аларды үйрөнүлүүчү билимдердин контекстине киргизип, кыйын проблеманы майда проблемаларга ажыратып, алардын чыгарылышына жалпы жетекчилик кылып багыттап турат.

Билим берүүнүн эң акыркы, төртүнчү, элементиңде биз – окуучунун дүйнөгө – анын ар кандай област-тарында, эмгектенүүгө, башка адамдарга, жеке өзүнө болгон мамилесин калыптандырууну түшүнөбүз. Мындай мамилени калыптандыруунун эң маанилүү шарты адамдын сезимине таасир этүү болуп эсептелет. Мындай эмоциялык сезим кандайча калыптандырылат? Эмне үчүн айрым балдар эрте жашынан эле эч айныбай, мис., окууга, билим алууга өтө кызыгат, башкаларында болсо, мындай кызыгуучулукту тарбиялоонун конкреттүү жолдору түрдүүчө болушу ыктымал. Билим берүүнүн мазмунун - өздөштүрүү деңгээлдери. Билим берүүнүн мазмунунун биринчи үч элементинин ар бири ар башка деңгээлде өздөштүрүлүшү мүмкүн.

Биринчи элементи, б. а. дүйнө ж-а ишмердүүлүктүн ыкмалары жөнүндөгү билимдер төмөнкү деңгээлдерде өздөштүрүлөт:

- а) билимдерди кабыл алуу, аларды түшүнүп баамдоо ж-а эстеп калуу;
- б) билимдерди тааныш ситуацияда колдонуу;
- в) билимдерди жаңы ситуацияда (тааныш эмес жагдайда) колдонуу.

Экинчи элементи, б. а. ишмердүүлүктүн буга чейин белгилүү болгон ыкмаларын ишке ашыруунун тажрыйбасы (билгичтер ж-а көндүмдөр) төмөнкү эки деңгээлде өздөштүрүлөт:

а) ишмердүүлүктүн ыкмаларын окутуучунун көрсөткөн үлгүсү б-ча ишке ашыруу;

б) ишмердүүлүктүн ыкмаларын тааныш эмес жаңы жагдайда колдонуу;

Үчүнчү элементи, б. а. чыгармачылык м-н эмгектенүүчүлүктүн тажрыйбасы жалгыз бир гана деңгээлде – чыгармачылык м-н изденип эмгектенүүнүн деңгээлинде өздөштүрүлөт.

Бул схемадан биринчи элементтин үчүнчү деңгээлде, же экинчи элементтин экинчи деңгээлинде өздөштүрүлүшү үчүнчү элементтин өздөштүрүлүшү боло турганын байкоого болот. Ошондой эле биринчи элементтин экинчи деңгээлде, өздөштүрүлүшү экинчи элементтин биринчи (а) деңгээлде өздөштүрүлүшүн камсыз кыла турганын көрөбүз.

Биз окутуу методун мүнөздөөчү негизги үч компоненттин биринчисин (окутуунун максатын) толук карап өтгүк. Окутуунун кандай методунан пайдалануу керек экендиги анын максатына ылайык аныкталат. Сабакта мугалим окутуунун кандай максатын ишке ашыргысы келсе, ал өзүнүн бүткүл күч аракетин окуучулардын да дал ошол максатка жетишкендей багытта эмгектенүүлөрүн камсыз кылууга жумшайт. Окутуу методдорунун

классификациясы окумуштуу педагогдордун көбү акыркы жылдарга чейин окутуу методдорун анын мына ушул үч компоненти боюнча класстарга бөлүштүрүшпөстөн аларды классификациялоонун негизи катары ар кандай башка компоненттерди алышкан. Алардын кээ бирөөлөрү окутуу методдорун классификациялоонун негизи катары билимдердин булактарын эсептешет, башкалары болсо окутуу методдорун дидактикалык максаттар б-ча, үчүнчүлөрү – окуучулардын ойлоолорунун логикалык формалары б-ча ж. б. классификациялашкан. Мисалы, билимдердин булактары б-ча окутуу методдорун төмөнкү үч класска бөлүштүрүшкөн: сүйлөмө метод (айтып берүү, түшүндүрүү, лекция, аңгеме ж. б.) көрсөтмөлүү метод (демонстрация, байкоолор ж. б.); практикалык метод (лабораториялык иштер, практикалык жумуштар, китеп м-н иштөө, тажрыйбаларды жүргүзүү, маселелерди чыгаруу, көнүгүүлөр, графикалык иштер ж. б.). Албетте, окутуу методдорун мындайча классификациялоо окуучунун же мугалимдин иш аракеттеринин сырткы белгилери б-ча жүргүзүлгөндүгү көрүнүп турат. Экинчиден, мындай классификациялоодо окутуунун бир методун анын экинчи методунан ачык айкын ажыратып көрсөтүү кыйын, мис, маселелерди чыгарууну алсак, мында сөзсүз сөз да, практикалык иш да, көрсөтмөлүүлүк да орун алат. Ошондуктан окутуунун методдорун классификациялоону окуучулардын туюнуп билүү ишмердүүлүктөрүнүн мүнөзү б-ча жүргүзүү максатка ылайыктуураак, анткени, мында конкреттүү максатка жетишүү үчүн мугалимдин уюштуруу иш-аракеттеринин натыйжасында окуучулардын ойлонуп эмгектенүүлөрү, демек, алардын ички психикасы кандайча болууга тийиш экендиги ачык көрүнөт.

Ошентип, окуучулардын туюнуп билүү ишмердүүлүктөрүнүн мүнөзү боюнча окутуу методдору төмөнкүдөй беш түрдүү классификациялана тургандыгы белгилүү:

а) иллюстрациялап түшүндүрүү методу – бул метод билимдерди окуучуларга даяр түрдө түшүндүрүп берүүдө колдонулат;

б) репродуктивдүү метод – биринчи иретте жаңы өздөштүрүлгөн билимдерди колдоно билүүнүн практикалык ыкмаларын, көндүмдөрүн калыптандырууда колдонулат;

в) проблемалык баяндоо методу – илимий фактыларды далилдүү кылып негиздеп баяндоонун, проблемаларды чечүүнүн үлгүсүн окуучуларга көрсөтүүдө колдонулат;

г) изденүү аңгемеси – бүтүн проблеманы толук чыгаруунун айрым этаптарына окуучуларды активдүү катыштырууда колдонулат;

д) изилдөө методу – окуучулардан бүтүн проблеманы баштан аяк толук чыгаруунун бардык этаптарын өз алдынча аткаруу талап кылынган учурда колдонулат.

Бул методдордун ар биринде окутуу методунун негизги үч компоненти эмнеден тура тургандыгын оңой эле аныктоого болот. Мис., репродуктивдүү методдо: окутуунун максаты – окуучуларда алынган билимдерди колдоно билүүнүн практикалык ыкмаларын, көндүмдөрүн калыптандырууну камсыз

кылуудан турат; мында мугалимдин ишмердүүлүгү – окуучуларды көндүмдөргө, ыкмаларга машыктырууга керектүү көнүгүүлөрдү, тапшырмаларды улам татаалдашкан тартипте тандап алып, ал тапшырмалардын окуучулар тарабынан сөзсүз аткарылышын камсыз кылууда турат; Окуучулардын ишмердүүлүгү – мугалимдин үлгү катары аткарып көрсөткөн тапшырмасынын негизинде сунуш кылынуучу тапшырмалардын системасын белгилүү санда кайталап (репродуцирлеп) аткаруу аркылуу зарыл болгон көндүмдөргө, ыкмаларга, машыгууларга ээ болуудан турат.

Графикалык ыкмаларды колдонуу менен ойлорду жана идеяларды визуалдык формада билдирүү жөндөмү визуализация деп аталат. Бул абстракттуу түшүнүктөрдү же тексттик маалыматты диаграммалар, диаграммалар, карталар жана башкалар сыяктуу графикалык элементтерге айландыруу процесси. Визуализация маалыматты түшүнүүнү жакшыртууга жардам берип, аны жеткиликтүү жана эсте каларлык кылат. Ал билим берүү, бизнес, илимий изилдөө жана башка тармактарда байланышты жеңилдетүү жана татаал маалыматты жеткирүү үчүн кеңири колдонулат.

Бул жогоруда айткан визуализация билим берүү, бизнес, илимий изилдөө жана башка көптөгөн тармактарда адамдар визуализацияны төмөнкү максаттарда колдонушат:

Татаал маалыматты түшүнүүнү жеңилдетүү: Визуализация татаал түшүнүктөрдү визуалдык формаларга которууга жардам берип, аларды түшүнүүнү жеңилдетет.

Чечим кабыл алууну колдоо: Графикалык репрезентациялар кырдаалдын так сүрөтүн берүү менен маалыматтарды талдоо жана чечимдерди негиздөөгө жардам берет.

Байланышты өркүндөтүңүз: Визуализация маалыматты ачык-айкын жана аудиторияга жагымдуураак кылат, бул адамдардын ортосундагы натыйжалуу байланышка өбөлгө түзөт.

Натыйжалуу презентацияларды түзүңүз: Графикалык элементтер презентацияларды көрүүчүлөр үчүн кызыктуураак жана эсте каларлык кыла алат.

Берилиштерди изилдөө жана талдоо: Визуализация изилдөөчүлөргө жана аналитиктерге маалыматтардагы үлгүлөрдү, тенденцияларды жана мамилелерди көрүүгө жардам берет, бул жаңы билимге жана түшүнүккө алып келет.

Татаал маалыматты түшүнүүнү жеңилдетүү, ага туш болушу мүмкүн болгон адамдар үчүн аны жеткиликтүү жана түшүнүктүү кылуу дегенди билдирет. Бул жерде визуализация негизги ролду ойнойт, абстракттуу же татаал түшүнүктөрдү конкреттүү, визуалдык формаларга, мисалы диаграммаларга, графиктерге, диаграммаларга ж.б.

Мисалы, сизде текст форматында түшүнүү кыйын болгон чоң көлөмдөгү маалыматтар болсо, анда бул маалыматты диаграмма же график түрүндө көрсөтүү үчүн графикалык ыкмаларды колдонсоңуз болот. Бул

маалыматтардагы калыптарды, тенденцияларды же аномалияларды оңой көрүүгө мүмкүндүк берет.

Ошондой эле, татаал түшүнүктөр же процесстер жөнүндө сөз болгондо, визуализация аларды жөнөкөй компоненттерге бөлүп, диаграммалар же диаграммалар түрүндө көрсөтүүгө жардам берет, бул аларды түшүнүүнү жеңилдетет.

Натыйжада, визуализациянын аркасында татаал маалымат жеткиликтүү жана түшүнүктүү болуп калат, бул адамдарга аларды жумушта же окууда натыйжалуу пайдаланууга жардам берет.

Чечим кабыл алуу процессин графикалык көрсөтүүлөр аркылуу колдоо - бул маалыматтарды талдоо жана кырдаалды же көйгөйдү так карап чыгуу үчүн визуализацияны колдонуу. Ал кантип иштейт:

Маалыматтарды талдоо: Графиктер, диаграммалар, гистограммалар жана жылуулук карталары сыяктуу графикалык өкүлчүлүктөр чоң көлөмдөгү маалыматтарды натыйжалуураак анализдөөгө жардам берет. Мисалы, графиктин жардамы менен сиз негизделген чечимдерди кабыл алууга жардам берүү үчүн маалыматтардагы тенденцияларды, вариацияларды, четтөөлөрдү жана башка функцияларды оңой көрө аласыз.

Кырдаалды так түшүнүү: Визуализация маалыматты так жана оңой түшүнүктүү түрдө берүүгө мүмкүндүк берет. Мисалы, көптөгөн факторлордун же өзгөрмөлөрдүн негизинде чечим кабыл алуу керек болсо, алардын ортосундагы байланыштарды так көрүү жана кырдаалдын маанилүү аспектилерин аныктоо үчүн графикалык ыкмаларды колдонсоңуз болот.

Чечимдердин негиздемеси: Графикалык көрүнүштөр ошондой эле кабыл алынган чечимдердин визуалдык далили же жүйөсү катары кызмат кыла алат. Мисалы, эгер сиз тыянактарыңызды же сунуштарыңызды көрсөтүп жатсаңыз, графиктер же диаграммалар аудиторияңызга логикаңызды жакшыраак түшүнүүгө жана сиз караган негизги фактыларды же тенденцияларды көрүүгө жардам берет.

Ошентип, графикалык элементтерди колдонуу көңүлдү гана өзүнө бурбастан, аудиториянын эсинде жана түшүнүүсүнө оңой болгон эффективдүү презентацияларды түзүүгө мүмкүндүк берет.

Визуализацияны колдонуу менен маалыматтарды изилдөө жана талдоо графикалык ыкмаларды колдонуу менен калыптарды, тенденцияларды жана мамилелерди аныктоо үчүн маалыматты текшерүү процесси. Бул жерде визуализация изилдөөчүлөр менен аналитиктерге кандайча жардам берет:

Үлгүлөрдү жана тенденцияларды аныктоо: Графиктер, диаграммалар жана гистограммалар сыяктуу маалыматтардын графикалык көрүнүштөрү чоң көлөмдөгү маалыматтын ичинде жашырылышы мүмкүн болгон калыптарды жана тенденцияларды визуалдык түрдө аныктоого мүмкүндүк берет. Мисалы, сызык диаграммасы тенденцияларды аныктоого жардам берген параметр убакыттын өтүшү менен кандай өзгөрөрүн көрсөтө алат.

Байланыштарды ачуу: Берилиштерди визуализациялоо ар кандай өзгөрмөлөрдүн же факторлордун ортосундагы мамилелерди аныктоого

жардам берет. Мисалы, чачыратуу диаграммасы эки өзгөрмөнүн ортосундагы өз ара байланышты изилдөөгө мүмкүндүк берет, бул алардын ортосунда байланыш бар-жоктугун түшүнүүгө жардам берет.

Аномалияларды жана четтөөлөрдү табуу: Берилиштердин графикалык көрсөтүлүшү маалымат каталарын же күтүлбөгөн окуяларды көрсөтө турган аномалияларды же четтөөлөрдү тез аныктоого мүмкүндүк берет.

Натыйжаларды жана корутундуларды көрсөтүү: Берилиштерди визуализациялоо изилдөөнүн же анализдин натыйжаларын жана корутундуларын көрсөтүүнү жеңилдетет. Графикалык элементтер корутундуларыңызды аудиторияңызга айкыныраак жана ынандыарлык кылууга жардам берет.

Жаңы идеяларды жана гипотезаларды стимулдаштыруу: Берилиштерди визуалдаштыруу жаңы идеяларды жана гипотезаларды жаратуу процессин стимулдайт, бул изилдөөчүлөргө маалыматты жаңы өңүттө көрүүгө жана аны ар кандай көз караштардан кароого мүмкүндүк берет.

Ошентип, маалыматтарды визуалдаштыруу изилдөө жана талдоодо маанилүү ролду ойнойт, маалыматты түшүнүү процессин жеңилдетет жана изилдөөчүлөргө жаңы билимдерди жана корутундуларды алууга жардам берет.

Адабияттар:

1. Апыш Б. Педагогика Б.2002.
2. Абакиров К. Соолубас дайралар шоокуму: «Манас» эпосу жана кыргыз фольклору тууралуу макалалар. г- Б., 2013. - 208 б.
3. Акматов К., Муратов А. Мугалимдин устаттыгы. Бишкек-2021-ж.
4. Акматов К., Муратов А. Окутуунун жаңы технологиялары. Бишкек-2020-ж.
5. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. - Б.: «ТАС» ЖЧК, 2004. - 656 б.
6. Байсабаев Б. Чыдыз Айтматовдун чыгармалары V—VII, IX класстарда окутуу. - Б., 2014. — 192 б.
7. Батаканова С. Мектепте көркөм чыгарманы талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Монография. - Б., 2010. - 288 б.
8. Белобородова Н.С., д.п.н., профессор, зам. директора по социальной и воспитательной работе, Бирский филиал, ФГБОУ ВПО «Башкирский государственный университет», г. Бирск.